

тиіс. Осыған байланысты А.Сеше жоғарыда көрсетілген «Три соссюрование лингвистики» деген еңбегінде (негізінен В.Гумбольдты қайталап) сөйлеуді тілдегі барлық жаңалықтың қайнар көзі ететін оның табанастылығы, жандылығы деген болатын. В.А.Звегинцев: «Оған сөйлеуді қайнар көзі етіп тұрған оның үлкен, көп екендігі, тіл бар жаңалықты бойына содан алады, сөйтіп сөйлеу тілдің жаңаруына негіз болады», [1] – дегенді қосады. Соңғы тұжырымға қазір ешкім де таласпайды. Осыған орайлас пікірді қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынұлы өткен ғасыр басында-ақ айтып кеткендігін жоғарыда келтірдік. Бүгінгі зерттеушілердің ендігі мақсаты – сөйлеудің тілден үлкендігінің мәні неде? Сол үлкендіктің артында не тұр? – деген мәселелерді анықтау. Бұл – тіл білімі үшін маңызы аса зор тілдің (сөйлеудің) шығармашылығына көңіл аудару. Бұл тіл білімінде (әсіресе, қазақ тіл білімінде) дәстүрлі зерттеулердің күні өтті деген сөз емес. Керісінше латын қарпіне өту кезінде дәстүрлі грамматиканы, деңгейлік грамматиканы қайта қарап, бұрын орын алған еурөзекті көзқарастардан арылып, тіл жүйесін, олардың ішкі байланысын, ережелер, парадигмалар мен модельдерді тілдің төл заңдарына қайшы келмейтіндей етіп қайта нормалап шығу пәріз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть 1. – М., 1963. с. 464.
- [2] Байтұрсынұлы А. Шығармалары – Алматы, 1989. 320 б.
- [3] Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960. с. 500.
- [4] Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960. с. 263.
- [5] Поливанов А.Е. Факторы фонетической эволюции языка, как трудового процесса. I. Обзор процессов, характерных для языкового развития в эпохи натурального хозяйства. – М., 1929.
- [6] Адилова З.Ш. Экономия речи и способы ее реализации (на материале казахского языка). Алма-Ата, 1989.
- [7] Coseriu E. Sistema norma Chienencias Montevideo. №9, 1952 – P 15-23.
- [8] Сеше А. Три соссюрские лингвистики // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч.2 – М., 1965. с. 496.
- [9] Гумбольдт В. О различении строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода // Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию. – М., 1984 – с. 324-326.

МРНТИ 16.21.37

А.Ж.Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

**ОРФОЭПИЯЛЫҚ СӨЗДІКТІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН БЕЛГІЛЕРДІҢ
АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТІ**

Аннотация: Қазіргі таңда ауызша сөздің әлеуеті артып, қоғамда да өзіндік орны қалыптасып келеді. Ауызша сөз күнделікті қарым-қатынас жасаудан бөлек шаршы топ алдында сөйлеу үшін, сахна өнерінде, телеарнадағы журналистердің ақпаратты дұрыс жеткізуіне, электронды байланыс жүйелерінде, мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының оқытушыларының дәріс оқуына т.б. ықпалы өте зор. Сондықтан орфоэпиялық сөздік жасауда айтылымға сәйкес норма қалыптастырып, жүйелеу қажеттілігі туындайды. Сонымен қатар орфоэпиялық сөздік жасауда арнайы белгілердің де маңызы зор. Мақалада орфоэпиялық сөздіктің ерекшелігі мен белгілердің атқаратын қызметі жайында сөз болады.

Тірек сөздер: дыбыс, сөз, орфоэпия, ритмикалық топ, дауысты, дауыссыз дыбыс.

А.Ж.Аманбаева

Ведущий научный сотрудник Института языкознания
им. А.Байтұрсынова, кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОРФОЭПИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ И ФУНКЦИИ ЗНАКОВ

Аннотация: Сегодня потенциал устного слова растет и занимает особое место в обществе. Помимо повседневного общения, устная речь может использоваться в публичных выступлениях, на сцене, в речи журналистов на телевидении, в системах электронной связи, ее воздействие значительно на занятиях учителей школ и преподавателей вузов и т.д. Соответственно при создании орфографического словаря возникает необходимость формировать и систематизировать произносительные нормы. При создании орфографического словаря также важную роль играют специальные знаки. В статье рассматриваются особенности орфоэпического словаря и функции подобных знаков.

Ключевые слова: звук, слово, орфоэпия, ритмическая группа, гласный звук, согласный звук.

A.Zh.Amanbaeva

Institute of Linguistics named after A.Baitursynov
Leading researcher, Candidate of Philological sciences.
Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF THE ORTHOEPIC DICTIONARY AND FUNCTIONS OF SIGNS

Annotation: Today the potential of the spoken word is growing, and it occupies a special place in society. In addition to everyday communication, oral speech can be used in public speeches, on stage, in the speech of journalists on television, in electronic communication systems; its impact is significant in the classroom of school teachers and University lecturers, etc. Therefore, when creating a spelling dictionary, it becomes necessary to form

and systematize the pronunciation norms. Special signs also play an important role when creating a spelling dictionary. The article discusses the features of the orthoepic dictionary and functions of such signs.

Keywords: sound, word, orthoepy, rhythmic group, vowel sound, consonant sound.

Қазіргі қазақ жазуын латын әліпбиімен көшіруде орфографиялық сөздікпен қатар «Кирилл және латын графикаларында параллель орфоэпиялық сөздік» әзірлеу жұмыстарының қажеттіліктен туындап жатқандығы белгілі.

Қазақ тіл білімінде жазу мен ауызша қарым қатынас жасаудың рөлі зор. Өйткені сауатты жазу мен сөйлеу мектеп табалдырығын аттаған бүлдіршін мен қарт адамдардың күнделікті қолданатын қарым-қатынас құралы десек те болады. Тіпті ғылымның қай саласын алсаңыз да жазусыз, сөйлеусіз іске аспайтындығы белгілі. Ғалымдардың болжамы бойынша ауызша қарым-қатынас түрі жазба сөзден шамамен елу мың жыл бұрын пайда болса, ал жазба сөз адамзат өркениетінде тым әрі дегенде бес мың жылдың шамасында пайда болған екен. Тіпті ата-бабамыздан бізге жеткен шешендік сөздердің, жыраулардың жыр-толғауларының да бізге ауыздан ауызға тарап жеткендігі белгілі. Академик Р.Сыздық ауызша сөйлеудің мәдениеті жайында: «Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады... Орфоэпиялық нормалар деп отырғанымыз жоғарыда айтылған «сөз сазы» деген ұғымға қатысты. Бұл нормалардың барлығының да тіл үшін бір-бірінен артық-кемі жоқ, маңызы бірдей. Сауатты, мәдениетті адам үшін дұрыс сөйлеп, қатесіз жазу қандай міндет болса, сөздерді дұрыс айтуы (дыбыстауы) сондай шарт» – дейді [1].

Қазіргі таңда ауызша сөздің әлеуеті артып, қоғамда да өзіндік орны қалыптасып келеді. Ауызша сөз күнделікті қарым-қатынас жасаудан бөлек шаршы топ алдында сөйлеу үшін, сахна өнерінде, телеарнадағы журналистердің ақпаратты дұрыс жеткізуіне, электронды байланыс жүйелерінде, мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының оқытушыларының дәріс оқуына т.б. ықпалы өте зор. Осы орайда профессор Н.Уәли: «тікелей тілдік қарым-қатынаста ауызша сөздің мүмкіндігі шексіз, өйткені тек тілдік қана емес, тілден тысқары құрылымдар – сөйлеушінің бет-әлпеті, дауыс құбылысы, қол, бас, көз қимылы т.б. дене тілі деп аталатын толып жатқан тілдік емес әрекеттер жүйесі сөйлеген сөздің мазмұнын толықтыра түседі. Сөйтіп, ауызша сөз әрекеті барысындағы белгілі бір ақпаратқа тілдік емес құрылымдар жүйесі қосарлана жүреді де, ой мен сезімді толымды етіп жеткізуге септігін тигізеді» деп ауызша сөздің табиғатын ашып береді [2]. Яғни ауызша сөзде ойды нақты жеткізу үшін бейвербалды құралдардың көмегі өте зор.

Жалпы ауызша сөз бен жазу бір-бірімен байланысып жатады. Алайда әрқайсысының өзіндік жүйесі мен орны бар. Яғни ауызша сөздің нормаларын жазба сөзге, керісінше жазба сөздің нормаларын ауызша сөзге қолдануға болмайды. Өйткені орфография жазудың нормасын қалыпқа келтіріп, сауатты дұрыс жазуға негізделетін болса, ал орфоэпия дұрыс сөйлеуге, яғни орфоэпиялық заңдылықты сақтауға негізделетіні белгілі. Яғни жазба сөздің өз жүйесі мен тәртібі болса, ал ауызша сөздің де өз жүйесі мен тәртібі болады. Ал осы жазу мен ауызша сөзді нормаға кетіріп отыратын орфографиялық сөздік пен анықтағыш болса, ал ауызша сөзді нормаға

келтіретін орфоэпиялық сөздік пен анықтағыш. Профессор Н.Уәли орфоэпиялық норма қалыптастыруда әдеби тілді негізге ала отырып, бірнеше критерийлерді ұстанады. Яғни, біріншіден жергілікті ерекшеліктерді (*жылқыдар, баладар, маңлай*) емес әдеби нұсқасын алу (*жылқылар, балалар, маңдай*) қажет екендігін; екіншіден бейәдеби қарапайым сөйлеу тіліндегі *берсей, алсай, келатыр, босашы* сияқты сөздің әдеби тіл нормасына сай етіп беру. Мысалы: *берсеңші, алсаңшы, келе жатыр, болсаңшы* т.б; үшіншіден ескі қазақ жазба тілінің дыбыстық элементтері бар сөздерді *жәмиғат, гиззатлу, хұрметлу* т.б. алмау қажеттілігін; төртіншіден әдеби тілдің орфоэпиялық нормасының жазба тіл, яғни орфографиялық нормаға қарама-қарсы қойылуы, мәселен *жұмысшы – жұмұшышы, шекара – шегара, басшы – башышы, кәсіподақ – кәсі'бодақ* т.б. Яғни профессор Н.Уәли орфоэпияда көрініс табатын принциптердің басын ашып береді. Сондай-ақ ғалым алғашқы буындағы еріндіктің сөз мағынасын ажырататын қызметі де, естілімі де күшті болатынын, ал екінші буында естілімі күшті болғанмен, сөз мағынасын ажыратпайтынын, ал үшінші буыннан әрі қарай мағына ажыратпай, естілімінің де солғындай түсетіндігі айтылған [3].

Ғалым орфоэпиялық сөздік құрастыруда өзіндік жүйе болу қажет екенін айтып өтеді де «бір ғана дыбыстың сөйлеу барысындағы варианттарын жеке-жеке әріптермен белгілей беру, мысалы, сөйлеу үстіндегі қатаң дауыссыздың ұяндануы, ұяңның қатандануы, тоғысыңқы дауыссыздың жуысыңқы дауыссызға айналуы тәрізді дыбыстық өзгерістерді естілуі күйінше таңбалап отыру мүмкін емес» дейді. Яғни, орфоэпиядағы заңдылық орфоэпиялық ереже бойынша жасалу қажеттілігі туындайды.

Сонымен қатар орфографияда берілетін **ю, я, щ, й, у** графемалары да орфоэпиялық сөздікте дыбыс тіркесімімен беріледі. Мысалы орфографияда *қою, күйо, жию, сыю сөздері* орфоэпиялық сөздікте *қойу, күйу, жыйу, сыйу* түрінде беріледі. **Я** графемасы да орфоэпияда *йа* дыбыс тіркесімен, яғни *қоян – қойан, жаяу – жайау, жая – жайа* т.б. беріледі. **И** мен **у** да айтылымда сөздің жуан және жіңішкелігіне қарай дыбыс тіркесімен беріліп отырады. Мысалы: *ми – мый, қиын – қыйын, жиын – жыйын, силау – сыйлау; алу – алу, келу – келу, жүру – жүруу* т.б. Яғни бұдан біз орфоэпиялық сөздікте айтылымға сәйкес **и** мен **у**-дың дыбыс тіркесімен берілетінін көруімізге болады. Сонымен қатар сөз басы **й, л, н, р, у** дауыссыздарынан басталмайды, яғни орфографияда *йод, лақ, рақмет, рас* түрінде жазылғанымен, орфоэпияда сөз басында қысаң дауыстымен *'йод, "лақ, "рақ"мет, "рас* түрінде айтылады. Орфоэпиядағы тағы бір ерекшелік жуысыңқы **ш** дауыссызының **т**-мен қатар келгенде жабысыңқы **ч**-мен дыбысталуы және **т** мен **с** дауыссызы қатар келгенде **ц**-мен дыбысталуы жатады. Осы жайында профессор Н.Уәли: «тілдің дыбыс жүйесіндегі қайсібір дауысты, дауыссыздар белгілі бір дыбыстар қоршауында өзгеше бір реңк алады, тіпті сол тілдің жүйесінде жоқ басқаша реңкте көрінеді» деп *атсыз – атыңыз, хатшы – хатчы, абай бол – авайвол* деген мысал келтіреді. Шындығында ғалымның **с, ш, б** дыбыстарын фонетикалық әлсіз жағдайдағы түрленімі деуі орынды. Алайда ғалымның сөз басында жабысыңқы түрде дыбысталатын **б** екі дауысты дыбыстың аралығында қос ерін жуысыңқы түрде келіп **в**-ға ұқсастау айтылады дегенге ойлану қажет секілді. Яғни *абай бол* дегенде **в**-мен айтылмай, сәл ғана реңк алуы мүмкін. Мұндай ерекшеліктер, яғни жуысыңқының жабысыңқы реңкке, керісінде жабысыңқының жуысыңқы реңке айналуы 2007 жылы шаққан «Орфоэпиялық сөздікте» арнайы ° белгімен берілген болатын. Мысалы, **п, б, қ, к** дауыссыздары **ᵑ, ᵑ̣, ᵑ̣̣, ᵑ̣̣̣** -мен берілген. Мысалы: *ақсары – ақсары, ала өрмекиі – ал'өрмөкиіу, азапсыну –*

азапсыңху, айтақшы – айтақшы, апиу – апиуу. Яғни дауыссыз қс, ки, пс, қш, пш т.б. іргелес келгенде белгілі бір реңк алуы арнайы ° белгісімен беріліп отыр. Сонымен қатар сөздікте әріпүсті белгісі тс мен тш іргелес келген жағдайда қойылған. Мысалы: ақиқатшыыл – ақыйқатшыыл, азғындатса – азғындатсй т.б.ә Орфоэпиялық сөздікте бейүндес буынды сөздердің де орны ерекше. Өйткені тілімізде орфоэпиялық жағынан нормалау мәселесіне келгенде бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке айтуға көне бермейтін төл сөздеріміз, кірме және шеттілдік сөздеріміз де бар. 2007 жылғы «Орфоэпиялық сөздікте» профессор Н.Уәли жазылу нормасы мен айтылу нормасында қ мен к-нің түрленімен байланысты екенін айтады да «к-нің әдеттегі жіңішке тембрінен басқа жуан тембрлі қ-ның әдеттегі жуан тембрінен басқа жіңішке тембрлі болып келуі түрленім деңгейінде үндесім деуге болады. Қауесет дегендегі ә соңғы буындағы е-нің әсерінен жіңішке реңкпен айтылады. Бірақ бұлардың естілімі а мен ә-нің аралығынан туындайды» – деген тоқтамға келеді. Мысалы: қауесет – қауәсет, қатім – қәтім, қаумет – қәумет т.б. Яғни ғалым алдыңғы орфоэпиялық сөздікте тек дыбыстардың әлсіз жағдайдағы түрлері (вариант) норма ретінде берілгенін, соңғы сөздікте дыбыстардың әлсіз жағдайдағы түрленімінің норма ретінде бекітілгенін айтады [3].

Орфографиялық сөздікте тек сөздер ғана емес, сөздердің бірге және бөлек жазылуы, түбірге жалғанатын қосымшалардың жуан немесе жіңішке жалғануы және кірме сөздердің жазылу нормасын көрсету болса, ал орфоэпиялық сөздіктің ерекшелігі сөйленімнің дұрыс шығуы, яғни әуезін бұзбай, түбір мен қосымшаның жуан немесе жіңішкелігін сақталуы т.б. сөйлеуге тән нормалардың сақталуын норма ретінде бекітіп беру болып отыр.

Осы орайда соңғы «Орфоэпиялық сөздікте» сөз бен сөздің тіркесіп бір ырғақпен айтылып, бір екпінге бағынуын көрсететін ° белгі берілген. Мысалы: *ага тұтұу, әрекет ұйасау, ада болуу* т.б. Сонымен қатар кейбір дыбыстардың сөйлеу кезіндегі ерекшеліктерін көрсету үшін және сөз арасындағы кейбір дыбыстардың айтылу барысында қысқанданып, қысқа айтылуы белгілі бір диакритикалық таңбалар арқылы көрсетілген. Мысалы: *апырым-ай – апыр'м-ай, ара ағайын – ар'ағайын, ара арасы – ар'арасы* т.б. Сондай-ақ орфоэпиялық сөздікте **ы** дауысты дыбысының қысқандануы да көрініс табады. Мысалы: *азынау – аз^ынау, апыра-жапыра – ап^ыра-жап^ыра, жапырақ – жап^ырақ* т.б.

Қорыта айтқанда, орфоэпиялық сөздік жасауда өзіндік жүйе жасалып, норма ретінде бекітілу қажеттілігі туындайды. Сондай-ақ орфоэпиялық сөздіктің қолданушылары көп болу қажет. Мектеп оқушыларынан бастап, маман ретінде қалыптасатын, шаршы топ арасында сөйлейтін, дәріс оқитын мұғалімдер мен телеарналарда сөйлейтін дикторлар мен журналистерге орфоэпиялық сөздік қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Сыздықова Р. Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары. Алматы. – 1983.– 75-б.

[2] Уәли Н. Графика, орфография, орфоэпия Алматы, 2018 – 250 б.

[3] Орфоэпиялық сөздік Алматы, 2007 ж. -800 б.

[4] Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. Алматы, 2001 –320 б.

[5] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы) Астана, 2000. – 480 б.